

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
СЕКЦИЯ „ИСТОРИЯ НА СВЕТА И МЕЖДУНАРОДНИТЕ
ОТНОШЕНИЯ В НОВО И НАЙ-НОВО ВРЕМЕ”

Веселина Железанова Узунова

**Американо-иранските отношения между две
кризи – национализацията на петрола и
кризата със заложниците /1951-1979г./**

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна
степен
„доктор” по научна специалност 05.03.04. Нова и най-нова обща
история

Научен ръководител:
доц. д-р Румяна Чукова

София, 2015 г.

БЪЛГАРСКА АКАДЕМИЯ НА НАУКИТЕ
ИНСТИТУТ ЗА ИСТОРИЧЕСКИ ИЗСЛЕДВАНИЯ
СЕКЦИЯ „ИСТОРИЯ НА СВЕТА И МЕЖДУНАРОДНИТЕ
ОТНОШЕНИЯ В НОВО И НАЙ-НОВО ВРЕМЕ”

Веселина Железанова Узунова

Американо-иранските отношения между две
кризи – национализацията на петрола и
кризата със заложниците /1951-1979г./

АВТОРЕФЕРАТ

на дисертационен труд за присъждане на образователна и научна
степен
„доктор” по научна специалност 05.03.04. Нова и най-нова обща
история

Научен ръководител:
доц. д-р Румяна Чукова

София, 2015 г.

Авторът на дисертационния труд е докторант на самостоятелна подготовка в секция „История на света и международните отношения в ново и най-ново време“ в Институт за исторически изследвания към БАН. Изготвеното изследване е обсъдено от секция „История на света и международните отношения в ново и най-ново време“ и насочено за защита пред научно жури в състав:

Членове:

проф. д-р Витка Тошкова
проф. д-р Искра Баева
доц. д-р Костадин Грозев
доц. д-р. Румяна Чукова
доц. д-р. Даниел Вачков

Резерви:

доц. д-р Тодоричка Готовска-Хенце
проф. д-р Христина Мирчева

Дисертационният труд с обем от 270 стр. се състои от увод, изложение в четири глави, заключение, списък на използваните източници. Съдържанието на всяка от главите е разпределено в отделни параграфи. Използваната литература включва 143 източника на български, английски и руски език, сред които монографии, студии, статии, архивни документи на Държавния департамент на САЩ и др. Във връзка с темата на дисертационния труд са направени 3 публикации.

Публичната защита на дисертационния труд ще се състои на открито заседание на Научното жури на 2015г. в Института за исторически изследвания на БАН.

Материалите по защитата са на разположение на интересувашите се в секция „История на света и международните отношения в ново и най-ново време“ в Институт за исторически изследвания към БАН.

I. ОБЩА ХАРАКТЕРИСТИКА НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Историята на световната външна политика, изписала много от страниците на многовековната иранска история, пробужда у съвременното иранско поколение чувства на гордост и гняв, сила и безпомощност, ревностен патриотизъм и реваншизъм от множеството епизоди и портрети, които изпъстрят редуващите се моменти на възход и национално падение. До 1935г. Иран е известен на света като Персия, но за иранците той винаги е бил „Арианам“ или „земя на арийците“. Днешен Иран – теократичен и популистки, е продукт на опустошителния национализъм, донесъл бедност, разруха и страдания на най-стария народ в света, защото величието на Изтока окончателно отстъпва пред превъзходството на Запада. Съвременната политическа концепция за противопоставянето на Изтока и Запада, която цели географското разграничаване на „цивилизация свят“ от Ориента се доразвива през годините на Студената война, еволюирайки от група на „петролните страни“ до „оста на злото“ в Доктрината Рейгън. Като основна причина за изострянето на това разделение се посочва ислямът и неговата радикализация. В края на ХХ и началото на ХХІ в. тази религия все по-решително се налага като първостепенен двигател на съвременния тероризъм. Възникването, еволюцията и израждането на ислямските религиозни принципи имат своите дълбоки исторически корени. Зародилият се през VII век ислям бързо се разпростира върху земи и народи, превърнали се още преди Новата ера в люлка на човешката цивилизация, носещ очарованието на древната култура и докоснат от дълбоката източна мъдрост.

Отношенията между САЩ и Иран представляват един от най-дискутираните проблеми в модерната история на световната политика. Те са модел на своеобразния сблъсък между традиционното и модерното, съприкосновение на два различни свята, привлечени един към друг от взаимния интерес и нуждата от надеждно партньорство. В началото на Студената война тези политически и социкултурни взаимодействия между две сили - държава с петхилядолетна история и относително млада страна, но с бъдеще на световен лидер, без съмнение посяват семето на промяната в политиките и на двете.

1. Актуалност на изследването. Обект и предмет на изследването.

Актуалността и значимостта на настоящото дисертационно изследване се изразяват в няколко направления. На първо място, обект на изследване са многопластовите и динамични политически процеси в Близкия изток, важна част от който е съвременната история на Иран. Регионът, превърнал се в синоним на съвременен геополитически разлом, продължава да фокусира вниманието на изявени световни изследователи, които се стремят чрез задълбочени научни изследвания обективно да преосмислят грешките на политиците и да предотвратят повторението им в бъдеще. В този контекст подчертано актуална е необходимостта от обективен анализ върху идентичността и специфичната роля на Иран като ключов регионален фактор в международните отношения. На второ място, предмет на задълбочен анализ в настоящия труд са американско-иранските отношения през ХХ век, в които изобилстват динамичните събития и драматичните обрати, оставили своя отпечатък както върху двустранните отношения, така и върху регионалната политическа карта. На трето място, в изследванията, посветени на американско-иранските отношения все още съществуват „бели петна“ за изследователите, които очакват своето изясняване чрез въвеждането в научно обръщение на нови документи.

Избраната за разработка тема е формулирана с оглед на критериите за дисертабилност и по тази причина има разгърнато заглавие, което подчертава акцентите в американско-иранските отношения, а именно национализацията на петрола през 1951 г. и кризата със заложенниците от 1979 г. Избраното заглавие на темата има за цел да анализира ключов период от развитието на американско-иранските отношения. Хронологичните рамки на събитията и процесите – периодът между двете кризи в двустранните отношения бележи точния исторически момент на това съдбовно съприкосновение, станало причина за негативния финал. Петролната криза /1951-1953г./ отваря пред американската политика максималните възможности за влияние върху Иран, а кризата със заложенниците /1979-1980г./ прекъсва всички съществуващи връзки между тях. На фона на съществуващата научна литература, оригинално решение в настоящото дисертационно изследване представлява именно изборът на изследователския период: от

1951г. до 1979г. Към мотивите за избор на тема е необходимо да се подчертае също така, че в българската научна литература иранската проблематика не се радва на особена популярност, поради редица обективни причини, главно от политико-идеологическо естество. Още по-слабо познати са американско-иранските отношения, върху които няма заглавия от български автори. Това като цяло важи особено за научната литература, касаеща проблемите на съвременната историята и международните отношения. През годините са публикувани няколко научнопопулярни издания с информационен характер, чийто автори са журналисти. Причините за този факт са от субективно, но най-вече от обективно естество и донякъде са свързани с идеологическото и политическо отрицание на режима в Техеран. Темата за развитието на американско-иранските отношения след Втората световна война не е била обект на специално изследване в българската научна литература. Донякъде тя е засягана в по-общии трудове по международни отношения, каквато е монографията на проф. Христина Мирчева върху политиката в Персийския залив „Вулканичната зона на Персийския залив 1980–1991“, издадена през 2012г. В чуждата литература тематиката често става обект на различни манипулации, поради комплексната ѝ обвързаност с множество висши политически и корпоративни интереси от една страна, или поради уникалните възприятия на иранците за своята роля и място в света – от друга. Стремещт им винаги да се разграничават от заобикалящия ги свят, като едновременно с това останат лидери в региона, привличат апетитите на Великобритания и Русия и ввличат Иран в разигравания от Великите сили Реалполитик.

Актуалността на темата е безспорна. Тя може да бъде изведена в няколко насоки. От една страна, това е регионалното ниво на наблюдение, което е конфликтна точка, заплаха за мира и сигурността в света. На второ място е енергийната политика и интереси на държавите от ОПЕК, които също се домогват до властови ресурси за диктуване на световни доминанти. Не на последно място трябва да се отчитат наслагванията от миналото, които много бързо могат да бъдат пробудени в същата посока на дестабилизация на региона. Сред днешните актуални аспекти задължително присъства радикалният ислям, който напоследък стана невралгична точка във външната политика не само на САЩ, но и на целия Европейски съюз.

2. Цел на изследването

Целта на дисертационния труд е да анализира отделните етапи и проблеми в развитието на американско-иранските отношения през периода 1951 -1979 г. Отправните точки в изследователския анализ са отстояването на американските приоритети на политиката в Иран през различните президентски мандати, еволюцията в иранската вътрешнополитическа динамика и влиянието на глобалните и регионалните блискоизточни събития и процеси върху двустранните отношения. Структурирането на четирите глави цели да предостави анализа в многопластова среда, обхващаща проблематика от глобален, регионален и вътрешнополитически аспект. В края на всяка глава са изведени изводи и обобщения, които Заключението не повтаря. То е синтез на всички обозначени маркери в процеса на анализа на материята, като по този начин за пореден път в него се очертават личните приноси в разработката и новаторския подход в процеса на работа. Заключението представя един модерен поглед върху последствията от американско-иранското партньорство и извежда конкретни изводи, за които благоприятства дистанцията на разглеждания период. Нуждата от осъвременено знание и преосмисляне по нов начин на процесите и събитията дава нови оценки от позицията на последвалото развитие на процесите.

С оглед на поставените цели на изследването, допълнително са разгледани ранните американско-ирански отношения, проследено е тяхното развитие в периода между двете световни войни и по време на „Иранската криза“ (1945-1946), както и поведението на Иран в условията на Доктрината Труман. Специално внимание е отделено на вътрешнополитическия климат на Иран и промените, които настъпват, продиктувани от външните фактори. Отбелязана е значимостта на иранския петрол като обект на отношения на Иран и външния свят. Проследени са вътрешнополитическите последствия за Иран след завръщането на аятолах Хомейни.

3. Научноизследователски задачи:

За постигане на така поставената цел в проекта на дисертационния труд са предложени за решаване следните научноизследователски задачи:

1. Анализ на събитията довели до установяването на американската сфера на влияние в Иран и предпоставките за определянето му като първостепенен стратегически интерес за САЩ;

2. Очертаване на ролята и мястото на Иран в американската блискоизточна парадигма;
3. Установяване необходимостта от мерките на САЩ срещу кабинета на Мосаддек и изследване на вътрешнополитическия живот на Иран след преврата през 1953г. в условията на авторитарното управление на Мохаммад Реза Шах;
4. Изследване на характера и развитието на отношенията между САЩ и шах Мохаммад Реза Пахлави през втората половина на 50-те и 60-те на XX век и възникване на Ислямското революционно движение;
5. Анализ на взаимовръзката на промененото международно положение на Иран и американската политика в Близкия изток, като се проследи ролята на факторите ОПЕК и Ислямското революционно движение.

4. Структура на изследването

В структурно отношение темата е представена в четири хронологично подредени глави, които обхващат следните периоди: Първа глава – (1905-1948); Втора глава – (1949-1953); Трета глава – (1954-1968); Четвърта глава – (1969-1980). Така предложената структура на изложението спомага за постигането на ясно разграничение на американско-иранските отношения на четири исторически периода:

- Зараждане, ранно развитие и очертаване на концептуалните рамки (1905-1948);
- Задълбочаване, еволюция, взаимно обвързване на водещите политики (1949-1953);
- Преразглеждане на политиките и американско-иранското партньорство (1954-1968);
- противопоставяне, изоставяне, крах (1969-1980).

Научният апарат на изследването е съобразен с общоприетите в специализираната литература стандарти. В индексите коректно са отразени използваните автори и литература, както и приведените цитати. Пояснени са всички буквени съкращения. Приложен е списък на използваните източници.

5. **Методология на изследването**

Методологията на проучването е съобразена със спецификата на тематиката. Преди всичко са отбелязани коректно всички досегашни анализи и оценки в наличната литература, която е разгледана критично и без предоверяване на известни авторитетни становища. По време на работата е предпочетен самостоятелният анализ и синтез, извършен след селектиране на различни противоположни гледни точки.

Методите, които са използвани в разработката са класически за подобно проучване и се базират на историографски анализи, сравнително-исторически подходи и ретроспекция в области, където е наложително съпоставително надграждане на проблемите.

За реализирането на целите и задачите на дисертационното изследване, което има подчертана интердисциплинарна насоченост, са приложени подходящи методи за събиране и анализ на емпиричната информация, както и за оформянето на крайните заключения. Те са характерни за инструментариума на дисциплините история, политология и международни отношения. Приложени комбинирано, методите позволяват да се разкрие в дълбочина същността на обектите на изследване, да се проследят причинно-следствените връзки между отделните събития и процеси, да се формулират адекватни изводи, а също така да се прогнозира по-нататъшното им развитие. Основна роля е поверена на проблемно-тематичния подход, съчетан с историко-хронологичния анализ. Тази комбинация позволява да се очертае специфичното развитие на всеки отделен проблемно-тематичен елемент в пространството и съответното историческо време. Допълнително е използвана силата на историческата ретроспекция, когато трябва да бъде проследена предисторията на събитие, чието възникване излиза от рамките на изследвания период. Активно е използван също и типологичният подход, широко застъпен в изследванията по международни отношения, съчетан с историко-сравнителния и цивилизационния подход. Посочените изследователски методи позволяват по-пълното структуриране на теоретичната канава на дисертационното изследване и улесняват формулирането на оригинални научни приноси по развитието на американо-иранските отношения през втората половина на XX век, защитаващи целите на настоящото изследване.

6. Ограничения на изследването

В настоящото дисертационно изследване са засегнати периферно някои важни за Иран теми, които биха намерили своята реализация в бъдещи разработки. С оглед на концентрирането на анализа върху основните процеси и събития между САЩ и Иран, не са засегнати широко съветско-иранските отношения, чисто теологичните измерения на идеологията на аятолах Хомейни и междусъседските отношения между Иран и арабските държави. След „Иранската криза“ (1945-1946г.) съветско-иранските отношения имат по-скоро факторен характер, като често диалогът отстъпва на конфронтацията, което от своя страна регулира и интензитета на американо-иранските отношения. Не веднъж Мохаммад Реза играе със „съветската карта“, симулирайки сближаване с Москва, за да принуди Вашингтон да концентрира повече военна и икономическа помощ в Иран. Факторът СССР в американо-иранските отношения до голяма степен определя също характера на връзките между Иран и останалите близоизточни държави. Така например просъветският режим в съседен Ирак допълнително обтяга ирано-иракските отношения и довежда до сериозно увеличаване на бойния арсенал и в двете страни. Въоръжен със съветски оръжия, Багдад се превръща в най-голямата заплаха за сигурността на Иран през 60-те и 70-те години на XX век. Междувременно традиционните монархии като Саудитска Арабия, подкрепящи западната политика в региона са изправени пред сериозно изпитание по време на дългогодишния арабо-израелски конфликт, което подлага на критичен анализ водената от тях външна политика.

7. Информационна подплатеност

В историографски аспект за постигането на целите в настоящото изследване са прегледани и използвани 143 източника, от които 88 монографии и статии на английски, български и руски език и 55 документа на английски език, основно от архивите на Държавния департамент. За установяване на историческите събития са преведени публикациите на френските иранисти Ив Портер и Жан-Пол Ру и са цитирани моменти от мемоарите на американския финансист Морган Шустър, публикувани в книгата му „The Strangling of Persia“ („Задушаването на Персия“) през 1912 г. Важна роля за уточняването на детайлите на събитията и духа на епохата имат мемоарите на Хенри Кисинджър, посланик Хенри Грейди (1950-1951г.) и Мохаммад Реза

Пахлави, както и биографиите на Мир-Абас Ховейда и Мохаммад Мосаддек. Подробностите за ранната американска политика са консултирани в публикациите на Ричард Котъм, Марк Литъл и Ники Кеди. Тезите им са съпоставени със съветските становища, отразени в многотомното издание „История на дипломатията“ от Аникин и Белецкий. За точното изясняване на ролята на СССР в „Иранската криза“, както и за Кюрдския и Азербайджанския проблем, са използвани основно трудовете на Михаил Володарский, Сахран Чубин, Мирон Резун и Кристен Блейк, чиито изследвания се препокриват фактологически. Ценни факти и изводи за иранската вътрешнополитическа ситуация в периода са извлечени от публикациите на Али Ансари, Ерванд Абрахамиян и Рухолла Рамазани. Не на последно място трябва да се отбележат и изключително ценните данни, предоставени от Насролла Фатеми в неговата книга “Diplomatic History of Persia 1917-1923” („Дипломатическа история на Персия 1917-1923“), който успява да предостави много подробности като съвременник на събитията в периода между Първата световна война и началото на династията Пахлави.

Повечето от публикациите са на американски и ирански автори, като към вторите спадат и авторите, които работят в американски и британски висши училища. От първата група са предпочетени сътрудникът на ЦРУ през 50-те в Иран Ричард Котъм, който е един от противниците на американската политика срещу популярното правителство на Мосаддек и открит симпатизант на „Национален фронт“. В монографичния си труд „Iran and the United States: A Cold War Case Study“ („Иран и САЩ: Казус на Студената война“) Котъм прави много детайлен анализ на американската политика в Иран и хвърля светлина върху проблематиката на тази политика в зората на Студената война. По проблемите на американската политика в Близкия изток през Студената война работят и изтъкнатият преподавател в Принстън Карл Леон Браун и Роби К. Барет от „Института за блискоизточни изследвания“ във Вашингтон. В „US-Soviet Confrontation in Iran, 1945-1962“ („Американо-съветската конфронтация в Иран, 1945-1962“) Крисън Блейк изследва поведението на Иран в условията на американо-съветска конфронтация в първата фаза на Студената война, а експертът по блискоизточните религии Майкъл Фишър разкрива важни факти около връзката между религия и политика в „Iran: from religious dispute to revolution“ („Иран: от религиозен спор до революция“). За по-добро очертаване на влиянието на външните процеси върху вътрешнополитическия живот на Иран са използвани „Modern Iran: Roots and Results of Revolution“ (Модерен

Иран: Корени и резултати от революцията”) на изтъкната американска иранистка Ники Кеди, както и „Modern Iran Since 1921: The Pahlavi and After” („Модерен Иран от 1921: династията Пахлави и след нея”) и „Confronting Iran” („Сблъсъкът с Иран”) на преподавателя в британския университет „Сейнт Андрюс” Али Ансари. Липсата на разсекретени документи от президентския мандат на Джими Картър донякъде се компенсира с монографията на експерта по иранските въпроси в Белия дом (1976-1981) Гари Сик “All Fall Down - America’s Faithful Encounter with Iran” (Пропадане – съдбоносната схватка на Америка с Иран”). Сред иранистите си заслужава да бъде споменато името на Рохам Алванди, чиято монография “Nixon, Kissinger, and the Shah: The United States and Iran in the Cold War” („Никсън, Кисинджър и шаха: САЩ и Иран в Студената война”), издадена през 2014 г. хвърля светлина върху много неизяснени моменти около личното приятелство между шаха на Иран и президента Никсън. Монографията на Андрю Купър “The Oil Kings” („Петролните крале“) представлява ценен източник на информация за ирано-саудитското съперничество за регионално доминиране и отразява американския поглед върху политиките на ОПЕК.

Подбраните автори са различно критични и благосклонни в оценките си към двете най-противоречиви личности в модерната иранска история – Мохаммад Мосаддек и Мохаммад Реза Пахлави. Докато Ив Портер единствен изразява неодобрение от поведението на д-р Мосаддек, което според него довежда Иран до тежка икономическа рецесия, то критиките към шаха идват от повечето автори – съвременници на управлението му. Спокойно може да се каже, че „страстите на времето” са оказали неблагоприятен ефект върху обективната им преценка. Много неизвестни факти преди 1979г. около политиката на режима Пахлави се изясняват след Революцията, особено след 2000г., когато архивите на Държавния департамент на САЩ стават публични. Същото може да се каже и за аятолах Хомейни. Преди Революцията критиките към личността му и публичните му прояви са едва забележими, тъй като той се оказва на страната на съпротивата срещу режима на шаха, която най-често идва от емигрирали в САЩ и Западна Европа ирански интелектуалци, общественици и учени.

В по-голямата си част документите са заемани от електронния архив на Държавния департамент на САЩ, както и документалните музеи на американските президенти. Те представляват изключително добре подредени и хронологично систематизирани бази данни, от които не само могат да се черпят подробни сведения за воденето на американската

политика, но и става видно как, заедно с развитието на американската външна политика, еволюира и самото водене на документацията в Държавния департамент. Електронен архив на Иран също е наличен, но съхраняваната документация от периода на Пахлави е недостъпна. След Ислямската революция (1979) документалната колекция на иранското Министерство на външните работи понася сериозни щети. Днес, въпреки че съществува електронен архив, достъпът до документите е силно ограничен и практически трудно достъпен за чуждестранни изследователи. Ефектът от събитията върху обществото е илюстриран чрез откъси от произнесени речи и интервюта, както и от материали от електронните медии и пресата, отразяващи актуални събития.

II. СЪДЪРЖАНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Увод

Глава Първа: Иран и Великите сили. Установяване на американско влияние

1. “Мост на победата” - икономическа и геостратегическа значимост на Иран
2. Начало на династията Пахлави и модернизацията на Иран
3. Специфика на американско-иранските отношения в навечерието на Студената война
4. Иранската криза /1945-1946/ като предвестник на Студената война
5. Иран през призмата на Доктрината Труман

Глава Втора: Факторът петрол във вътрешната и външната политика на Иран /1949-1953/:“ Който притежава петрола, той контролира държавата“

1. Петролът като обект на външната политика на Иран
2. Ролята на САЩ в спора между Иран и АИПК /1949-1951/
3. Управлението на Мохаммад Мосаддек /1951-1953/ и национализацията на иранския петрол
4. Преодоляване на петролната криза. „НЕКА ИРАНСКИЯТ ПЕТРОЛ ОТНОВО ДА ПОТЕЧЕ КЪМ ЗАПАДА“

5. Религиозният фактор в събитията между 1949-1953г. като стълб на иранската съпротива срещу петролната зависимост от Запада

Глава Трета: Американско-иранските отношения от Айзенхауер до Джонсън и тяхното влияние върху вътрешнополитическите процеси в Иран

1. Последствия от преврата срещу Мосаддек /1953г./ върху развитието на двустранните отношения
2. Иран в Багдадския пакт – „най-значимата връзка в отбраната на Свободния свят“
3. Джон Ф. Кенеди – американската хиперактивност в Иран
4. Зараждане и развитие на Ислямското революционно движение (1963-1979)

Глава Четвърта: Големият обрат в американско-иранските отношения: от Никсън до Картър

1. Политика в Иран на тандема Никсън-Кисинджър и факторът ОПЕС
2. Урокът на „тъмнооките“ народи
3. „Суперсилата“ си създава „суперклиент“
4. Провалът на американската политика при Картър
5. Иран на Аятоласите – от монархичен произвол до религиозен терор
6. Кризата със заложниците: средствата на „грубата“ дипломация

Заклучение

Използвана литература

III. КРАТКО ИЗЛОЖЕНИЕ НА ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

В Първа глава – „Иран и Великите сили. Установяване на американско влияние“, се разглежда предисторията на американско-иранските отношения и има за цел да установи причинно-следствената

връзка за тяхното възникване и динамично развитие. Тази встъпителна глава изследва историята и поведението на Иран преди Студената война и разрастването на американското влияние в Близкия изток. Важен момент в изясняването на този период е англо-руското съперничество за влияние и ресурси, добило популярност под името „Голямата игра”, което измества Иран от ролята му на регионална сила и го поставя в ролята на обект на международните отношения. Това съперничество става повод за кардинални вътрешнополитически трансформации, като преминаването към конституционна монархия и смяната на управляващите династии. Възниква т.нар Конституционна революция, чиято цел – да постигне необходимите политически инструменти за контрол на чуждестранното влияние в страната, посредством цялостна модернизация на политическата система и пълна активизация на външната политика, се превръща в национален интерес за иранците, особено силно подчертан при управлението на династията Пахлави (1925-1979 г.). Само за няколко години иранското общество израства дотолкова, че е готово да отхвърли традиционната си форма на управление – монархията, свидетелство за което е рязката десакрализация на населението. Узрява наново идеята за възвръщането на пищността и величието на иранската държава.

Осъзнатата потребност от ползотворно сътрудничество с Великите сили превръща Иран в арена на ожесточени борби за надмощие между най-могъщите страни в света на богатия фон от международни събития, като двете световни войни, превърнали отношенията между Иран и Великите сили в безконечна плетеница от амбиции, интереси и национализъм. Появата на САЩ на световната политическа сцена е приветствано от иранците с въодушевлението на нация, потискана дълго време от Русия и Великобритания. Но липсата на достатъчен опит у младата суперсила през 50-те години води до привличането на бившата световна империя Великобритания в ролята на съветник и партньор.

В историята си Иран винаги е бил новаторът и пионерът сред близоизточните народи, но двете световни войни променят конюктурата на международните отношения и на два пъти провалят усилията на Реза Пахлави да възроди международния авторитет на иранската монархия. Иран не може да бъде поставен в международна изолация, и шахът добре осъзнава този факт. Затова той ясно заявява предпочитанията си към сътрудничество с Германия и САЩ, поради което през 1941 г. е принуден да абдикира в полза на наследника си Мохаммад Реза. През Втората световна война Иран се превръща в обект

на ожесточени конфликти между съюзниците, които определят мястото и ролята му в Студената война.

На 25 август 1941 г. в съвместна операция, съветските и британските войски нахлуват в Иран и за няколко часа поемат контрола над повечето големи градове. 48 часа по-късно иранската съпротива е прекършена в унизителна капитулация и за пореден път страната бива разделена на британска и съветска част. Прокрадващото се съперничество между съюзниците оставя на заден план първопричината за окупацията, а именно транспортиране на провизии до СССР през иранския коридор. Те възнамеряват да укрепят стратегическите си позиции в Иран, който остава последният петролен бастион в Залива и планират следвоенното си положение в страната. Това не се оказва особено трудно, предвид скорошното заминаване на Реза Шах и освобождаването на стотици политически затворници, които формират многобройни политически формации – някои дискретно спонсорирани от Москва, а други – от англичаните. Двете сили се съревновават една с друга, подкопавайки позициите си по начин, напомнящ отминали събития и противоречив на техните договорни ангажименти към суверенитета и териториалната цялост на Иран. Междувременно иранците успяват да привлекат САЩ като балансираща „трета суперсила“, която да се застъпи в полза на Иран. Още с приключването на конференцията в Техеран в края на 1943г. става ясно и за трите Велики сили, че точно Иран ще се превърне в точка на пресичане на имперски интереси. Уговореното изтегляне на окупационните войски от иранска територия в срок от 6 месеца след капитулацията на Германия среща упорития отказ на Москва. Идеята да изостави Иран съвсем не съвпада с плановете на Сталин, които са частично осъществени с внедряването на многобройна съветска войска в северните провинции и Азербайджан.

Със задълбочаването на кризата в Иран, у Държавния департамент на САЩ се прокрадват сенки на съмнение към съюзниците, не само за намеренията на Сталин да присъедини Иран към комунистическата си империя, а и за нови съветско-британски планове за поделяне на персийската държава. Изходът от тази криза кристализира съперничеството в новия световен ред и отбелязва началото на Студената война – едно противопоставяне на идеологии, война за ресурси и технологична надпревара.

В навечерието на Доктрината Труман и декларацията за взаимна непоносимост на двата оформили се блока, конференциите в Техеран,

Потсдам и Ялта изиграват ролята на предвестници на Студена война и новия световен ред, в който Иран дълго време няма да успее да намери своето място. Наивното отношение на младия шах и до голяма степен неговата пасивност и непроницателност го обвързват с ангажименти към САЩ и Великобритания, което довежда до приноса на СССР в отцепването на Азербайджан и събитията в Кюрдистан. Избухването на Студената война оказва сериозно въздействие върху американо-иранските двустранни отношения. Интересите на САЩ към Иран неимоверно порастват, както и като цяло към Близкия изток, намиращи непосредствен израз в следните три събития: кризата в Азербайджан, Доктрината Труман и преврата на кабинета на Мохаммад Мосаддек през 1953 г. Тези три последователни събития оформят, утвърждават и показват по един нагледен начин еволюцията на американската политика като ангажираност, а именно: американската позиция при кризата в Азербайджан е на несъгласие; в доктрината Труман се говори за ограничаване на съветското влияние и се придружава с 400 млн. долара помощ за Гърция и Турция, американски консултанти и техника в подкрепа на борбата на местните правителства срещу Червената армия; свалянето от власт на Мосаддек през 1953 г. е зенитът на ангажираността на Вашингтон във вътрешните работи на Иран и прецедент в историята на ЦРУ. Двата президентски мандата на Труман се отличават с безпрецедентна външнополитическа активност, в която често пъти проличава непоследователността и хаоса на наследената от Ф. Д. Рузвелт външнополитическа линия.

Представеното изложение във **Втора глава – „Факторът петрол:“** **който притежава петрола, той контролира държавата“** цели разглеждането на американо-иранските отношения при кабинета на Мохаммад Мосаддек (1951-1953 г.) Анализират се промяната в петролната политика на Иран и ролята на преврата от 19 август 1953 г. като повратна точка в американската политика в целия регион. Това събитие дава повод лидерите – националисти да бъдат третирани като опасни за американските стратегически интереси. Приоритет за Вашингтон става подкрепата за традиционните прозападни режими. В тази светлина, Америка практически престава да бъде закрилник на „демократията“, в полза на своето успешно противопоставяне на СССР, който от своя страна оказва подкрепа за радикалните просъветски режими.

Още преди да поеме поста на министър-председател, Мосаддек си поставя за цел през следващите две години да ограничи властта на шаха

и да прогони „Англо-иранската петролна компания” (АИПК) от Иран. Анулираният договор за концесия на петрол с англичаните, според приетия Закон за национализацията на всички предприятия на английската компания, е в полза на учредената „Иранската национална петролна компания” (ИНПК). Приоритет на управлението на Мосаддек е прилагането на Закона за национализацията възможно най-скоро и възобновяване работата на петролната индустрия. Тези усилия на кабинета са възпрепятствани от протестите, заплахите и задкулиските маневри на Великобритания. Правителството на Хари Труман, изпитващо голяма симпатия към движението „Национален фронт” на Мосаддек и силна ненавист към политиките на Лондон, запазва неутрална позиция по деликатния въпрос за национализацията с цел укрепване на американското влияние в Иран и продължаване на досегашната политика на посредничество. От една страна, подобни актове не се разглеждат благосклонно от американците, заради лошия пример, който дават на останалите страни от Третия свят. От друга страна обаче, заплахата от напълно отхвърляне на партньорството със Запада, поради подкрепа за политиката на Лондон, би облагодетелствало само СССР. Както изглежда, за държавния секретар Дийн Ачесън, задържането на Иран като западен партньор е по-важно от съдбата на АИПК.

Задълбочаващата се криза с иранския петрол след провалените опити на английските дипломати да склонят иранците за ново по-изгодно за иранската страна споразумение за концесия, довеждат до бойкот на търговията на ирански петрол, заплахи от Лондон към всички страни, които търгуват с Иран и разполагане на британски боен флот във водите на Персийския залив. Когато през ноември 1952 г. ген. Дуайт Айзенхауер печели президентските избори в САЩ, той заварва разгорещените спорове в Департамента по въпроса с петролната криза в Иран. Очертавайки пред него значимостта на проблема, Ачесън споделя мнението си, че иранците са водени от мотива да освободят петролната си индустрия от присъствието на англичаните повече, отколкото да реализират по-добри печалби, като го експлоатират сами. Той изказва и сериозни съмнения за опасността от размирици и хаос в Иран в резултат на икономическия натиск на британците. Затова подчертава ясно, че САЩ трябва на всяка цена да се разграничат от агресивната политика на Великобритания и да предприемат едностранни действия. За разлика от Труман и Ачесън, Айзенхауер и Дълес поддържат мнението, че Мосаддек трябва да бъде сменен, заради упорития си характер, с който

само задълбочава кризата и изолацията на Иран. Те вярват, че той започва да се превръща в средство за пробив на комунизма в страната, вместо в пречка. Повратна точка за подкрепата на Мосаддек е оттеглянето през февруари 1952 г. на болшинството от последователите му от „Национален фронт“, оставяйки партията „Туде“ единствената партийно представена алтернатива. Тази вътрешнополитическа суматоха благоприятства изпълнението на преврата на 19 август 1953 г. и определено изиграва своята роля при вземане на окончателното решение във Вашингтон.

Управлението на Мосаддек между 1951 г. и 1953 г. насочва всички погледи към Техеран и цялата международна общност с тревога и голямо внимание следи развитието на петролната криза. Няма друга политическа фигура, която да възплава волята на народа в своите принципи, както Мохаммад Мосаддек. Неговият безпогрешен политически усет в този момент бележи началото на срив в изгражданите през годините отношения със западните държави. Това е причината администрацията на Айзенхауер да разглежда Мосаддек и националистическото движение по различен начин, заменяйки политиката на посредничество с политика на конфронтация. Първият довод на новото американско правителство е страхът от проникване на комунизма. Айзенхауер вижда рисковете в нарастващата нестабилност на Иран под управлението на Мосаддек, което той приема като резултат от усърдна съветска подривна дейност на комунистите от „Туде“. На второ място идват притесненията на САЩ за достъпа до иранския петрол. Евентуален разрыв на отношенията между Вашингтон и Техеран би могъл не само да подхвърли иранските природни ресурси в ръцете на Москва, но и да застраши американските петролни интереси в Саудитска Арабия. На трето място стои американският авторитет на световна сила, който Айзенхауер демонстрира с размаха на суперсила, неотдавна поела отговорно лидерството на Западния блок. Именно авторитетът и налагането на западните ценности застават в центъра на много от американските конфликти през Студената война.

Делото на Мосаддек оставя дълбоки следи в историята на Близкия изток и вдъхва смелост на последователите му. Само три години след преврата египетският социалист Гамал Насър успешно национализира Суецкия канал и променя завинаги статуквото на британците в региона. Великобритания е унижена и окончателно изместена от лидерската позиция. В изпълнение на „политиката на вакуума“, тази лидерска

позиция се отрежда на САЩ и Лондон е принуден да присъства мълчаливо в региона, под сянката на по-силния си съюзник.

Трета глава – „Американо-иранските отношения от Айзенхауер до Джонсън и тяхното влияние върху вътрешнополитическите процеси в Иран“, представя нарастващата динамика в американо-иранското партньорство в политически, икономически и военен аспект, подробно проследява стратегиите на Айзенхауер и Кенеди спрямо Мохаммад Реза шах и изследва връзката между тези политики и зараждането на Ислямското революционно движение. Изследването на американо-иранските двустранни отношения от 1954 г. до 1968 г., както и техните инициативи в региона на Близкия изток и Персийския залив имат определящо влияние върху поведението на двете страни в условията на настъпилата нова реалност след 1979 г. То има за цел да разкрие мотивите на иранците за преструктурирането на зародилото се в началото на ХХ век Конституционно революционно движение и трансформацията му в Ислямско революционно движение през 70-те години, да анализира причините за развитието на радикалния ислямизъм, да даде оценка на въздействието на външнополитическата ситуация върху промените във вътрешнополитическия климат на Иран. През този период настъпва апогейт на американското присъствие на иранска земя и безпрецедентното политическо, икономическо и военно сътрудничеството между двете. Същевременно, паралелното разглеждане на промените в американската външна политика в контекста на Студената война и попадането на Иран в центъра на ожесточения конфликт между САЩ и СССР, позволява изработването на изключително интересен анализ за взаимовръзката между фактора „Студена война” и горещата точка в Близкия изток. Съществени елементи от анализа в трета глава са очертаването на ролята и мястото на Багдадския пакт и Доктрината Айзенхауер във външнополитическия курс на Иран, както и опитът за преразглеждане на американската политика към режима на Мохаммад Реза от Дж. Ф. Кенеди. Тези значими събития от американо-иранските двустранни отношения позволяват да се проследи в детайли влиянието, което те оказват върху регионалната блискоизточна политика.

Периодът от 1961 г. до 1965 г., в който младият демократ Кенеди се опитва да ревизира американо-иранските двустранни отношения, полага основата на обединената съпротива срещу режима на Пахлави и американското влияние в Иран. Шахът е поставен под безпрецедентен натиск да пренасочи усилията си от въоръжаването на армията към

подобряване на икономическата и социална среда в държавата, където по-бедното население на големите градове образува стабилна работническа класа и попада под политическото влияние на комунисти и религиозни екстремисти.

В началото на 1963 г. шахът подлага на референдум спасителния пакет от реформи, наречен „Бялата революция“. Нейните 6 точки получават пълната подкрепа на американците, поради което е бурно атакувана от опозицията, начело с едрите земевладелци и духовниците. На дневен ред отново се връща поземлената реформа, като първа точка на „Бялата революция“. Тя дава нужния на Хомейни повод да започне активна кампания срещу режима на Пахлави. През лятото на 1963 г., в деня на Ашура, той за пръв път държи публична реч против шаха, за което е арестуван и изпратен в изгнание - първо в Турция до 1965 г., после в Ирак до 1978 г. и накрая във Франция, където популярността му расте до завръщането му в Иран през февруари 1979 г.

Изпълнението на „Бялата революция“ извежда на преден план в иранската политика т.нар. „Прогресивен кръг“ и партията „Нов Иран“. Това е една инициатива на Мохаммад Реза, която цели да замени старите консервативни среди с млади и образовани на Запад технократи. В резултат на тяхната работа бизнес средата в Иран напълно променя облика си: банките отпускат облекчени кредити за малкия и среден бизнес; създадени си специални банки, които да кредитират едрите производители на стоки и изделия; стартират се много правителствени програми за стимулиране на бизнеса, както и за привличане на чуждестранни инвестиции в местни предприятия. От стартирането на „Бялата революция“ през 1964 г. до 1978 г. БВП на Иран расте годишно с 13%. Но въпреки реформите, прокламирани от „Бялата революция“, режимът на шаха през погледа на обикновените граждани остава репресивен и презиран. През втората половина на 60-те и през 70-те години на XX век протестите не стихват. Само между 1974 г. и 1977 г. са вдигнати 25 ефективни стачки в предприятия.

Четвърта глава – „Големият обрат в ирано-американските отношения: от Никсън до Картър“ е посветена на кулминационния етап в отношенията между Иран и САЩ при президентството на Ричард Никсън и новата регионална роля на Иран в условията на Доктрината Никсън. Основен акцент в анализа е състоянието на американо-иранските отношения след възникването на ОПЕК и неговата глобална роля. Подемът на иранската икономика през 70-те години на XX век става причина за разточителството на шаха, целящо издигането на Иран

в първостепенна регионална суперсила и триумфът на движението на Хомейни срещу бурната модернизация и десакрализация на населението. Разгледани са специфичните фактори, довели до западането на отношенията между Вашингтон и Техеран при Джералд Форд и цялостният провал на Джими Картър да възстанови връзката с Иран в хода на метежите, организирани и осъществени от дейците на Ислямската революция.

Иранската външна политика през 70-те на XX век преминава под надслова независимост, просперитет и лидерство. Встъпилият в длъжност през 1969 г. Ричард Никсън наследява безупречни двустранни отношения с бързоразвиващата се близокоизточна държава. За Мохаммад Реза, отношенията между Иран и САЩ са преминали в нов етап през втората половина на 60-те години и американците нямат право повече да гледат на Иран като на облагодетелствана страна, а като на равен партньор и фактор за мира в региона. Мандатът на Никсън отбелязва върха на ирано-американското приятелство. За Мохаммад Реза ролята на президента и изключителният професионализъм на Хенри Кисинджър е необходимата формула за безспорен успех на режима му. Затрудненията на САЩ, които подтикват Никсън към обявяването на едноименната доктрина, са разчетени от шаха като един своеобразен зов за помощ към Иран и дълго чакано признание за лоялността и старанието на иранския монарх да превърне страната си в регионална сила, надежден партньор и незаменим приятел.

На 17 октомври 1973 г. страните от ОПЕК налагат ембарго върху доставките на петрол за САЩ, заради подкрепата на Вашингтон за Израел във войната на „Йом Кипур“. Първоначално решението на арабските държави е да намалят износа към подкрепящите в конфликта Израел страни с 5%, малко по-късно делът се увеличава с още 5%, докато се стига до решение за налагане на пълно ембарго, след като Конгреса одобрява искането на Никсън за предоставяне на 2.2 млрд. спешна помощ за Тел Авив. Макар Иран да не подписва ембаргото срещу САЩ, тя става една от най-настоятелните страни за повишаване цената на петрола, което довежда до сериозно обтягане на отношенията между шаха и западните му партньори. Междувременно Белият дом преживява мъчително аферата „Уотъргейт“, което налага вицепрезидентът Джералд Форд да поеме президентския пост от Никсън.

Неприятната зависимост от решенията на ОПЕК, в която са поставени развитите държави, приканва Държавния департамент да предприеме някои по-драстични мерки спрямо Техеран. Вашингтон преценява

възможностите си за сваляне на цената на петрола като противопостави влиянието на Рияд срещу Мохаммад Реза и предизвика вътрешен конфликт между двете най-могъщи членки на ОПЕК, или да подплаши шаха, използвайки нарастващото вътрешно напрежение в страната. Мненията в Департамента силно се поляризират в подкрепа или срещу политиката на Иран и Кисинджър предупреждава враговете на шаха, че всеки опит Техеран да бъде дестабилизиран носи реална опасност за американо-иранските отношения.

Президентските избори в САЩ през есента на 1976 г. довеждат на власт демократа и защитник на човешките права Джими Картър. Основно застъпените в предизборната му програма ограничения на производството и износа на оръжия и овладяването на вътрешнополитическото напрежение в САЩ, предизвикват опасенията на шаха, че президентството на Картър ще прилича много на това на Кенеди през 60-те години. Предусещайки разминаването в интересите на САЩ и Иран, в началото на 1977 г. Мохаммад Реза прави сериозни усилия за либерализирането на режима си, което съществено отслабва натиска върху опозиционните и радикалните структури. Тези усилия на правителството стават обект на постоянни провокации от по-крайните поддръжници на „Ислямското революционно движение“ и са причина за по-обстоен анализ на ситуацията в Иран от страна на новата управа в Белия дом. Зачестяват политическите убийства и посегателства над близки до режима общественици и американски цивилни, пребиваващи в Иран.

През пролетта на 1977 г. вълната от протести и стачки провокират Мохаммад Реза да забрани всички протестни дейности и да затегне полицейския час в големите градове. Воден от параноичната си природа, той подозира американско участие в организацията на антиправителствените демонстрации и иска гаранция от Вашингтон за безрезервната подкрепа към режима. Администрацията на Картър извървява дълъг и труден път до обявяването на подкрепата си за шаха. Ненавременната критика към режима в Иран и въобще към американската подкрепа за Мохаммад Реза, подета доста остро от демократите по време на предизборната кампания през 1976 г. служи зле на Картър след победата му. Още през първите месеци от мандата му става ясно, че либерализацията на иранското общество може да бъде осъществена само за сметка на режима на шаха.

През есента на 1977 г. напрежението между полицията и симпатизантите на „Ислямското революционно движение“ прераства в

ежедневни улични демонстрации. Тези действия на опозицията не случайно съвпадат с официалното посещение на Мохаммад Реза във Вашингтон, където е посрещнат от няколко десетки хиляди протестиращи ирански студенти пред Белия дом. Тълпата е демонстративно разпръсната от полицията със сълзотворен газ. Действията на властите потвърждават съмненията на шаха за оттеглящата се американска подкрепа за режима в Иран, въпреки настоятелните уверения на Департамента в обратното. Този недвусмислен сигнал достига и до Хомейни и останалите лидери на опозицията, подсказвайки, че без американска помощ, династията на Пахлави е обречена и от тук нататък трябва да се търси всеки повод за натиск върху режима. На 16 януари 1979 г. шах Мохаммад Реза Пахлави е принуден да напусне престола за втори път. Начело на държавата той оставя правителство, оглавено от умерения националист Шапур Бахтияр, също както през 1953 г. напуска страната, оставяйки д-р Мосаддек сам.

На 1 февруари 1979 г. аятолах Сайед Рухолла Мусави Хомейни се завръща триумфално в Иран, след 16 години изгнание. Още през първата година след това, много от организациите и партиите участници в революцията разбират с разочарование, че създаденият и доминиран от духовенството „Експертен съвет“ планира да направи поправки в Конституцията от 1905г., като даде преимущество на шариата пред светските закони. Преходното правителство на Мехди Базарган, назначено от Хомейни, не разполага с реална власт – тя е съсредоточена единствено в ръцете на аятолаха. Сред задълженията на министрите са организирането на трибунал на революцията, който да съди по бързата процедура дейци на режима на бившия шах, налагането на редица ограничения на жените, религиозните малцинства и журналистите, национализацията на всички предприятия, банки и други. В резултат на тези действия, огромен брой хора са екзекутирани без справедлив процес, жените са принудени отново да носят забрадки, малцинствените групи са жестоко репресирани и дискриминирани, наложена е цензура върху всички медии, а цялата политическа и икономическа власт се съсредоточава в ръцете на един единствен човек – Върховният водач на Революцията. Базарган и министрите му активно се противопоставят и на провежданата от Хомейни външна политика, особено последвалата война с Ирак. Обезпокоителни са подпомаганите от режима ислямистки организации като военизираното крило на Ислямската републиканска партия на Рафсанджани – Хизбулла и Ислямската организация на студентите, които вземат за заложници 64 служители на американското посолство. Радикализирането на Революцията, популизъмът, пресилената анти-западна реторика и

Културната революция донасят разочарования от несбъднатите очаквания на иранските демократи и на 6-ти ноември преходният кабинет на Мехди Базарган подава колективна оставка.

През април 1980 г., под нарастващия обществен натиск, Картър одобрява спасителна военна мисия за извеждане на държаните като заложници американски служители на посолството в Техеран. По този начин точно този американски президент, който най-пламенно се застъпва за човешките права и международния мир, поема рискованото начинание да предизвика безпрецедентен военен конфликт с доскорошния си съюзник Иран, възпламенявайки неподозирания омраза на блискоизточните народи към Запада. Президентът и администрацията му вече вярват, че насреща си имат фанатизирани терористи, с които диалог не може да се води, а нестихващите протести пред Белия дом призовават за незабавна военна намеса в Иран. Спасяването на заложниците в Техеран, наречено операция „Орлов нокът“, е първата значима мисия за няколкостотинте командоси от „Делта Форс“. Неуспехът на мисията задълбочава кризата в американско-иранските отношения. Осем месеца по-късно двете страни постигат договорка за освобождаването на американските дипломати. В замяна на заложниците, Иран иска уверенията на Вашингтон, че няма да има американска намеса във вътрешните дела на Ислямската република, както и че ще освободи блокираните 9,5 млрд. долара. Кризата със заложниците като че ли се оказва еднакво унижителен момент и за двете страни. След нея американско-иранските двустранни отношения са прекъснати за дълъг период от време. До ден днешен САЩ и Иран официално комуникират посредством посредничеството на Швейцария.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Разрушителната Втора световна война поражда епохата на съюзите и идеологическото противопоставяне между Западния и Източния блок. През втората половина на XX век Великите сили заявяват своя отказ от водене на конвенционална война и установяват Двуполусния модел, който принуждава държавите от т.нар. „трети свят“ да гравитират около един от двата блока. Американско-иранските двустранни отношения заемат важно място в зараждането и еволюцията на това противопоставяне, до самото му изчерпване, когато през втората половина на 70-те години идеологическите конфликти отстъпват място на цивилизационните. Именно религиозните различия между Изтока и

Запада стават отново акцент на местните политики, поставяйки наравно външнополитическите методи на САЩ и СССР, които водени от своите стратегическите интереси упражняват политика на силата в региона на Близкия изток. Може да се каже, че цивилизационният конфликт в глобален мащаб е най-актуалният проблем на международните отношения в наши дни. Темата за разпространението на агресивния, нетолерантен и дори злонамерен ислям днес полага основите на бъдещ световен ред, който ще зависи само от способността на световните лидери да овладеят превръщането на религията в държавна политика.

Ислямска република Иран има особено място и роля в анархичния пост-биполярен свят, заменил строгия ред на разделение и субординация през периода на Студената война. Ислямската революция е символ на пропадането на „синеоките народи“, апел за промяна на глобалното статукво и повод за много равносметки в САЩ, СССР и Великобритания. Персоналният принос на Хомейни за постигането на тази цел е значим по отношение на резултата, но не и всеобхватен, тъй като революцията предизвиква по-скоро безпокойство у арабските съседи на Иран, отколкото възхищение. За иранския народ революцията се явява като социална потребност – нещо, което да разруши старото и да даде път на новото. По този начин Хомейни разрушава всичко съградено от династията Пахлави – вътрешнополитическият живот в страната е напълно унищожен, икономиката е в колапс, в това число и петролната индустрия. Външните отношения, към които Пахлави се отнасят с голямо внимание са изцяло сринати и до смъртта на аятолах Хомейни през 1989г. Иран се намира в международна изолация.

Настоящият дисертационен труд не само проследява американо-иранските отношения през XX век. Четирите глави акцентират върху събитията, които изграждат, утвърждават и разрушават тези отношения и представят нюансите в противопоставянето между монархията и теократичната република, политизирания ислям и прогресивния модернизъм, ислямски фундаментализъм и национализъм, Изтока и Запада. Сблъсъците в иранското общество също произхождат от актуалната за близоизточните държави проблематика „изток-запад“. Възприемането от Мохаммад Реза на идеята, че Иран трябва да стане модерна страна, за да поеме лидерството в региона, не влиза в противоречие с усилията му да възроди националната гордост от историята си и приносът на Персия за световната наука и култура. Основният конфликт по-скоро произтича от осезаемото позападняване на градското население, водещо до бързо разпространение на атеистични

и неолиберални политически течения, на което консервативното шиитско духовенство реагира в подобаващ стил. В светлината на това противопоставяне, смисълът на революцията, като директен продукт на американо-иранските отношения, също търпи сериозни противоречия. Неоспорим факт е, че обществената подкрепа за аятолах Кашани в началото на 50-те години е временно явление, а движението на Хомейни през 60-те години не успява да обедини опозицията срещу режима. Едва през 70-те години, когато икономиката на Иран е във възход и миграционните процеси на селското население от бедните провинции към градовете се превръщат в необходимост, мистиката около изпратения в изгнание аятолах събира огромен брой привърженици сред новообразуваните се нисши градски класи. Това заключение е необходимо да бъде направено, за да се подчертае взаимовръзката между неизбежните процеси на индустриализация и модернизация в Иран и възникналата съпротива срещу тях. Тези процеси са носители на белезите на западната демокрация и обществена култура, които в известен смисъл успяват да диктуват правилата в Иран, превръщайки го в претендент за регионална военна и икономическа сила.

Един от най-важните изводи във Вашингтон след Ислямската революция е, че пренебрегването на човешкия фактор и демографските изменения на съотношенията между градското и селското население могат да наклонят везните в полза и на най-неприемливите и популистки водачи. От голямо значение е да се отбележи, че Ислямската революция е едно изключително мащабно събитие с огромен международен отзвук. Последствията от нея за самия Иран са катастрофални, а почти веднага избухналата Ирано-иракская война, освен че спасява крехкия режим на Хомейни, довежда страната до окончателен икономически погром. За Запада не е изненада, че Техеран почти изцяло се оттегля от всякаква международна дейност, в полза на тихото си икономическо възстановяване. След смъртта на Хомейни през 1989г. режимът запазва репресивните и недемократични практики на ислямистите. За наследниците му е от изключителна важност да продължат с анти-западната ислямистка реторика във всички обществени звена, тъй като падането на режима на Ислямската република автоматично би довел до нов вътрешнополитически и икономически срив, както и нова регионална криза в Близкия изток.

Интензитетът и емоционалният заряд на събитията през периода от национализацията на петрола през 1951г. до Ислямската революция през 1979г. са безпрецедентни за вековната история на Иран. Това определено

е епохата на израстване и узряване на иранския народ, нов подем на национализма и не на последно място ярко отражение на революционните върхушки, преобърнали световния дневен ред. Едва ли обаче, някой протестиращ за правата си демонстрант от Конституционното движение в началото на XX век си е представял, че един ден Иран ще се събуди като република, под хиджаба на исляма. Настоящото дисертационно изследване се стреми да анализира във всяка глава остропротивопоставяне между прогреса и ислямските традиции като модел на вътрешната политика. Концепцията за модерна монархия, упражнявана от Пахлави, съчетава авторитарното управление на една личност с богат външнополитически инструментариум и бързоразвиваща се икономика. Не случайно този режим е припознаван от републиканците като успешен и съществен за американските стратегически интереси в Близкия изток, а от демократите – като консервативен и репресивен към правата и свободите на иранските граждани.

От края на Втората световна война американското влияние в Иран играе ключова роля в укрепването и развитието на държавата. Принципните идеологически конфликти между републиканци и демократи оказват неблагоприятно отражение върху американо-иранските двустранни отношения. Всеизвестен е фактът, че Мохаммад Реза намира по-добър и конструктивен диалог с президентите-републиканци. Хенри Кисинджър, един от най-верните приятели на режима Пахлави смята, че интересите на САЩ и Иран са преплетени в единомудното отстояване на свободата и демокрацията срещу неприемливата идеология на комунизма. Точно това прави американо-иранското партньорство естествено и стабилно. Попадането на много близоизточни държави под съветско влияние утвърждава това партньорство и доказва, че анализът на политическата реалност в Техеран намира своето пълно отражение във Вашингтон. В мемоарите си Кисинджър дава следната оценка: „Мохаммад Реза се опита да спечели нашата подкрепа не само със сериозното укрепване на отбраната на страната си, която в крайна сметка има ключово стратегическо значение, но и като демонстрираше своето приятелско отношение към нас даже и във времена, когато можеше да застане настрана.”

Демократите, от своя страна, често използват огромните мащаби на военната и икономическа помощ за шаха срещу опонентите си в изборните надпревари. Това се усеща особено силно в кампаниите на Кенеди и Картър, чиято политика към Иран е белязана от провалените опити за налагане на западен либерален модел, в резултат на което

Техеран е политически дестабилизиран. Налице е и фактът, че Вашингтон, независимо дали е доминиран от демократи и републиканци, не е склонен да подкрепи действията на лидер като Мохаммад Мосаддек. В негово лице Иран намира свой достоен водач, заради когото американската политика претърпява катарзис и сваляйки неговото популярно правителство, загърбва всички ценности и идеали, които някога са олицетворявали американската идея за държавност и демокрация.

Иран напуска ХХ век – надживял еуфорията на постреволюционните промени и водещ тих живот в уединение, прекъсвано единствено от гръмката и скандална антизападна реторика на президента Ахмадинаджад. Американците гледат на него като на опасно луд, руснаците – като на дискретен партньор, за Китай той означава енергийна сигурност, а за иранския народ е просто неизбежно настояще. В продължение на 30 години то всячески се опитва да изтрие историческата памет на народа си внушавайки му, че ислямът е вдъхнал живот на персите, а не че едва не ги е заличил като нация, идентичност и самосъзнание. Като всеки друг репресивен режим, Ислямската република успява да притъпи съпротивителните сили на иранците, насилствено сломила борбеността им и нагло обезличила саможертвата и патриотизма на предците им. Това не е първото подобно изпитание за иранския народ и той прегръща с унес миналото си, в търпеливо очакване на ново пробуждане.

IV. СПРАВКА ЗА ПРИНОСИТЕ В ДИСЕРТАЦИОННИЯ ТРУД

Представеният дисертационен труд притежава следните научни и научно-приложни приноси:

1. Настоящата разработка анализира цялостно и хронологически систематизирано етапите в развитието на двустранните политически отношения между САЩ и Иран в периода на тяхната най-голяма активност (1951-1979г.);
2. Дисертацията има новаторска роля и цели да запълни съществуващата празнота в българската научна литература по проблемите на съвременната иранска история и активното участие на страната в международните отношения през периода на Студената война;

3. Структурата на дисертацията представя оригиналната авторска визия за същността, етапите и процесите в развитието на американо-иранските отношения;
4. Част от използваните документи са включени за първи път в научно изследване;
5. Критично е анализирана съществуващата по темата научна литература от западни и ирански автори. Формулираните оригинални изводи в изследването се стремят да отразят обективно и балансирано динамиката на процесите в двустранните отношения, избягвайки идеологическите и националистическите пристрастия, характерни за отделните научни школи;
6. Проследени са в дълбочина вътрешнополитическите процеси и ролята на външните фактори в иранския политически живот. Анализирани са отделните тенденции (реализирани и нереализирани), персонализирани в политиките на силните личности в иранския политически живот като шах Мохамед Реза Пахлави и Мохаммад Мосседек. Изследвана е ролята на ислямския фактор и на неговия изразител Аятолах Хомейни в промяната на социалните и политическите нагласи на иранското общество;
7. Научно-приложната функция на дисертацията е адресирана към учените и студентите от различни области от социалния и хуманитарния спектър и цели да развие тяхната познавателна култура.

V. ПУБЛИКАЦИ, СВЪРЗАНИ С ТЕМАТА НА ДИСЕРТАЦИЯТА

- Узунова, В. СПОМЕН ЗА ИРАНСКАТА ПЕТРОЛА КРИЗА И СВАЛЯНЕТО ОТ ВЛАСТ НА МОХАММАД МОССАДЕК (1951 – 1953 г.), сп. "История", книжка 4, година XXI, 2013, стр.311
- Узунова, В. Иранският вектор в политиката на САЩ по времето на Кенеди, сп. „Геополитика”, бр.2, 2015, стр. 175
- Узунова, В. Иранската криза /1945-1956г./ като прелюдия към Студената война /под печат сп. „Исторически преглед”, 17 страници/

